

Pietro Militello

Αναταράξεις, ρήξεις, συνέχεια και ασυνέχεια, εξεγέρσεις στην κοιλάδα του Ιεροποτάμου από την Προανακτορική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο: έρευνα των ιταλικών αποστολών στη Φαιστό

ABSTRACT

Over the past 20 years, several projects have been carried out in the Ieropotamos Valley by Italian universities in collaboration with the Italian Archaeological School of Athens and, in some cases, with the Greek Archaeological Service. Sites such as Phaistos, Agia Triada and Kannià (and the areas around them) have been subjected to major critical reappraisals, whereas old excavations at Kamilari-Tholos and Kalyvia have been published or are in the process of being published, shedding new light on the processes of natural or human-driven transformations and changes to landscape and social organization.

The workshop presented here is based upon the premise that changes, both natural and human-induced, do not affect all spheres of human action (political, technological, ethnic, linguistic etc.) at the same time, but can happen over a long time span, meaning that one of the most important challenges for researchers is to identify the temporal scale of these transformation processes and their interconnection. The workshop presented some considerations on the most important periods in the long history of the area which were characterized by ruptures and discontinuities, and the ensuing phases of reorganization, transformations, resistance or resilience: the reorganization of the site in EM III, following a destruction by fire that marked major discontinuities and hiatuses in the surrounding territory (S. Todaro); the construction of the First Palace (Caloi) and the subsequent reorganization (and further collapse) of the circulation system in Phaistos (Carinci); the stabilization of the settlement in Agia Triada (Baldacci); the discontinuity in the political organization of the Ieropotamos Valley between MM IIIB and LM IA (Girella, Palio); the post LM IB destruction reoccupation in Agia Triada (Puglisi); the complex process of entanglement between the local population and elite and Mycenaean newcomers in the wider Mesara area between the XIV and the XIII century BC (Cucuzza, Kanta and Privitera), with its political organisation (Greco), discontinuities and changes at the end of the Bronze Age in both settlement organisation (Borgna) and building techniques (Buscemi); the rise of the polis (Longo and Scafuro) and the transformation from urban to rural landscape in the Phaistos area following the destruction of the Greek town (Longo).

Poster presentations focused on specific aspects, such as bronze production in Agia Triada (Figuera), changes in spinning and weaving techniques between the Late Bronze Age and the Early Iron Age in Phaistos (Longhitano, Toscano), breeding techniques (Platania), cooking tradition (Messina), and architectural discontinuities in the South-Western Quarter in Phaistos (Antonello).

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πρότασή μας για αυτό το εργαστήριο οφείλεται στην αντικειμενική ύπαρξη μιας «περίπτωσης της Φαιστού», δηλαδή ενός χώρου που έχει μια συνεπή εξέλιξη σχεδόν τεσσάρων χιλιετιών με επίκεντρο τον λόφο, στον οποίο χτίστηκε πρώτα το ανάκτορο και στη συνέχεια η πόλη, και επίσης την ευρύτερη περιοχή που περιλαμβάνει τουλάχιστον την Αγία Τριάδα, το Καμηλάρι, τα Καλύβια και το Λιλιανό. Η πρόταση για ένα εργαστήριο οφείλεται επίσης στην ύπαρξη μιας ερευνητικής ομάδας που αποτελείται, προς το παρόν, από επτά ιταλικά πανεπιστήμια και από το CNR-ISPC, τα οποία από το 2019 συνεργάζονται ως μια ενιαία αποστολή υπό τη διεύθυνση του Πανεπιστημίου της Κατάνια και με την άδεια του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

2. ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΕΡΓΑ

Η ομάδα αυτή εντάσσεται στην παράδοση των προηγούμενων ερευνών που διεξήχθησαν κατά τη δεκαετία του 1990 υπό τη διεύθυνση αφενός των Vincenzo La Rosa και Filippo Carinci και αφετέρου των Fausto Longo και Alessandro Greco. Πρώτα ο Vincenzo La Rosa, με το πρόγραμμα «Ανασκάβοντας το σκαμμένο» (La Rosa 2001, υπό έκδοση), και έπειτα ο Filippo Carinci, με το πρόγραμμα «Το Ανάκτορο και η Πόλη» (Carinci, Militello 2017), επικεντρώθηκαν στα αρχαιολογικά δεδομένα του λόφου, συνεχίζοντας παράλληλα τη μελέτη και τη δημοσίευση του τεράστιου υλικού από τις ανασκαφές του Levi. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί 13 μονογραφίες και έχουν προγραμματιστεί και άλλες. Επιπλέον, έκαναν μια σειρά ανασκαφών εντός του τουριστικού χώρου από τη μια πλευρά του λόφου.

Με το πρόγραμμα «Φαιστός» (Phaistos Project) των Πανεπιστημίων του Σαλέρνο (Fausto Longo) και της Ρώμης (Alessandro Greco), που διεξάχθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία του Ηρακλείου (Μαρία Μπρεδάκη), εστιάζεται η προσοχή στην περιοχή μεταξύ του λόφου και του Αγίου Ιωάννη (Bredaki, Longo 2015, 2018· Bredaki, Longo, Benzi 2009, 2012), συμπληρώνοντας την ευρύτερη επισκόπηση των Watrous και Χατζή Βαλλιάνου (Watrous, Hadzi-Vallianou, Blitzer 2004) καθώς και τις παλαιοπεριβαλλοντικές έρευνες. Επιπλέον, δοκιμές πραγματοποιήθηκαν στη Χάλαρα όπως επίσης και στην Αγία Φωτεινή.

3. ΤΟ ΝΕΟ ΠΕΝΤΑΕΤΕΣ ΣΧΕΔΙΟ

Από το 2019, οι δύο αποστολές έχουν ενωθεί χάρη στη συμφωνία μεταξύ του Κέντρου Κρητικής Αρχαιολογίας και της ΙΑΣΑ. Από αυτήν τη συμφωνία προέκυψε η πρόταση ενός πενταετούς σχεδίου ερευνών, με τίτλο «Τοπίο και Οικισμός: Συνέχειες και ασυνέχειες στη Φαιστό από τη νεολιθική έως τη ρωμαϊκή περίοδο».

Το πενταετές σχέδιο (2021-2025), που δυστυχώς καθυστέρησε στην εφαρμογή του λόγω covid, στοχεύει στην εξέταση της εξέλιξης των οικιστικών μορφών στη Φαιστό μακροπρόθεσμα, εστιάζοντας την προσοχή του σε στιγμές μετασχηματισμού, όπως την εμφάνιση της αστικής μορφής, την ανάπτυξη της ανακτορικής πόλης, τη «μυκηναϊκή» παρουσία κατά την Ύστερη

Οφείλω να ευχαριστήσω την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, τη διευθύντριά της, τη Βάσω Συθιακάκη, την Επιστάτρια της Φαιστού Ανθή Κουκουράκη, την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και τον διευθυντή της, τον Emanuele Parì, για τη συνεχή τους υποστήριξη, τα Πανεπιστήμια προέλευσης των ερευνητών και, τέλος, το Ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών για τη χρηματοδότηση.

Μινωική ΙΙΙ, τη μετάβαση από την εποχή του Χαλκού σε εκείνην του Σιδήρου, τη γέννηση και την ανάπτυξη της ελληνικής πόλης μέχρι τη διαμόρφωση του αγροτικού οικισμού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Και όμως, ακόμη και ανάμεσα σε αυτές τις στιγμές μετασχηματισμού είναι δυνατόν να διακρίνουμε περαιτέρω ασυνέχειες, μεγαλύτερες ή μικρότερες, οι οποίες καθιστούν πιο πολύπλοκη την εικόνα.

Φυσικά το πρόβλημα είναι πρωτίστως μεθοδολογικό. Τι εννοούμε με αναταράξεις (*upheavals*), ρήξεις (*ruptures*), συνέχειες και ασυνέχειες (*discontinuities*); Το θέμα έχει καταστεί κεντρικό τα τελευταία χρόνια στις ανθρωπολογικές, ιστορικές και μάλιστα φιλοσοφικές σπουδές, ως αποτέλεσμα των βαθιών πολιτικών, κοινωνικών και κλιματικών αλλαγών των τελευταίων δεκαετιών (πχ. Anantheeswaran 2011· Holbraad, Pedersen 2017· Holbraad, Karferer, Sauma 2019· Volpi, Gerschewski 2020). Στη Θεσσαλονίκη, το 2014, ένα ολόκληρο συνέδριο αφιερώθηκε στο θέμα: *Continuities, discontinuities, ruptures in the Greek World* (Δημάδης 2015).

Μεταξύ άλλων υπήρξε μια αλλαγή στο ερμηνευτικό παράδειγμα· από την ιδέα μιας στατικής φύσης που διακόπτεται από την αλλαγή σε εκείνη μιας δυναμικής φύσης, στην οποία η αλλαγή είναι πάντα παρούσα (*“the rise of life affirmation in Anthropology”*: Holbraad, Karferer, Sauma 2019, 6). Η αλλαγή είναι μέρος της καθημερινής εμπειρίας, ατομικής και συλλογικής, αυτό που τη διαφοροποιεί είναι η διάρκειά της και το μέγεθος των επιπτώσεων. Η ρήξη και η αναταραχή χαρακτηρίζονται από ταχύτητα και αφορούν ολόκληρο το σύστημα της κοινωνίας, ενώ τα φαινόμενα συνέχειας και ασυνέχειας μπορεί να επηρεάζουν μεμονωμένες πτυχές. Επιπλέον, η κατανόηση της αλλαγής σημαίνει τη διερεύνηση των διαφόρων επιπέδων στα οποία μπορεί να εκδηλωθεί η αλλαγή: το περιβάλλον, το πολιτιστικό τοπίο, οι μορφές κατοίκησης, οι τρόποι παραγωγής, οι τεχνολογίες παραγωγής και η οργάνωση του χώρου. Δεν είναι απαραίτητο να διαμορφώνονται όλες οι αλλαγές κατά τη διάρκεια των ίδιων χρονολογικών περιόδων.

4. ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Από όσα είπαμε, για την κατανόηση της φύσης και της έκτασης των αλλαγών μέσω της ανάλυσης διαφορετικών επιπέδων δράσης, στο πρόγραμμα ακολουθήθηκε ένας συνδυασμός διαφορετικών δεξιοτήτων:

- 1) Οι περιβαλλοντικές αλλαγές βρίσκονται υπό έρευνα μέσω γεωφυσικών ερευνών, καθώς και παλαιοβοτανικών και παλαιοζωικών αναλύσεων, σε συνεργασία με τη κ. Εύη Μαργαρίτη, του ΣΤΑΡΚ και του Ινστιτούτου της Κύπρου.
- 2) Οι μετασχηματισμοί στο αστικό και προαστιακό τοπίο θα διερευνηθούν, εξετάζοντας επίσης τις επιπτώσεις των σεισμικών γεγονότων στη φυσιογνωμία του λόφου της Φαιστού. Παραδείγματος χάριν, τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές του La Rosa, του Carinci και τις δικές μου, μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε μια γραμμή ρήγματος, η οποία συμπίπτει με μια ισχυρή κατολίσθηση που κατά την Ελληνιστική περίοδο αφορούσε όλον τον δυτικό τομέα του οικισμού. Άλλες δύο γραμμές ρήγματος προσδιορίζονται στα νότια και στα δυτικά του λόφου. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώθηκαν και από τις ανασκαφές του 2023.
- 3) Διερευνήθηκαν οι μετασχηματισμοί στο τεχνολογικό τοπίο της γραμμής ρήγματος μέσω της μελέτης των τεχνολογιών παραγωγής που δεν θεωρούνται μόνο ως τεχνογνωσία αλλά

ως διαδικασία, λειτουργική αλυσίδα, ακολουθία συνηθισμένων ενεργειών (*habitus*). Στον τομέα της κεραμικής –προνομιακό αντικείμενο μελέτης–, εκτός από τη μορφολογική προσέγγιση πραγματοποιούνται πετρογραφικές αναλύσεις σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Δημόκριτος καθώς και πειραματικές αναπαραγωγές σε συνεργασία με τοπικούς τεχνίτες. Εκτός από την κεραμική, δίδεται προσοχή επίσης στη μελέτη της υφαντικής, της λιθοτεχνίας και της μεταλλουργικής παραγωγής. Εδώ οι αναλύσεις διεξάγονται σε συνεργασία με το FORTH.

Η αρχιτεκτονική έχει λάβει ιδιαίτερη προσοχή και έχει γίνει το επίκεντρο εντατικών μελετών, συμπεριλαμβανομένου του έργου WAL(L), το οποίο θα παρουσιαστεί στην εισήγηση της Buscemi, καθώς και της συνεργασίας με το έργο TiMMA, *Timber in Minoan and Mycenaean World*, με επικεφαλής τη Sylvie Rougier-Blanche, του Πανεπιστημίου Paris XII-Créteil, και το DAIDALOS, από τη Maud Devolder του Πανεπιστημίου της Γάνδης, ένα έργο χρηματοδοτούμενο από το ERC για τη μελέτη της οργάνωσης του εργοταξίου κατασκευής του ανακτόρου.

- 4) Οι μετασχηματισμοί στη συγγραφική πρακτική. Τρία έργα βρίσκονται σε εξέλιξη υπό την ηγεσία του Alessandro Greco: το έργο PAITO “The Linear B pa-i-to/ Phaistos Epigraphic Project”, αφιερωμένο στις πινακίδες της Γραμμικής Β που αφορούν τη Φαιστό, το “The Linear A pa-i-to/ Phaistos Epigraphic Project”, με στόχο την επανέκδοση όλων των εγγράφων της Γραμμικής Α από τη Φαιστό, και το έργο «Από τον λίθο στον ψηλό» που στοχεύει στη συστηματική ανάλυση των μαρτυριών των γραπτών και παρα-γραπτών από τη δυτική Μεσσορά, συμπεριλαμβανομένων των σημαδιών κτίστη (*mason's marks*) και των σημαδιών αγγειοπλάστη. Τα έργα αυτά πραγματοποιούνται σε συνεργασία με το Μουσείο Ηρακλείου, τη διευθύντριά του Στέλλα Μανδαλάκη και την υπεύθυνη του Προϊστορικού Τμήματος Γεωργία Φλούδα, καθώς και σε συνεργασία με τα Πανεπιστήμια της Γένοβας (*Cucuzza*) και του Μιλάνου (*Negri, Erika Notta, Giovanna Rocca*).
- 5) Οι μετασχηματισμοί στην Πρώιμη και Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι ο σκοπός του προγράμματος *Mobility, social integration and culture change in the Mediterranean Bronze Age*, από την Elisabetta Borgna, χρηματοδοτούμενο από το ιταλικό πρόγραμμα PRIN. Στη Φαιστό, μαζί με άλλα δεδομένα, θα εξετάσουν την πιθανή εισαγωγή νέων ομάδων ζωικών μέσω αναλύσεων των ισοτόπων.
- 6) Το χρονολογικό πλέγμα θα βελτιωθεί μέσω ενός προγράμματος χρονολόγησης 14C (60 δείγματα από τρεις πλήρεις ακολουθίες της Φαιστού I-XV) σε συνεργασία με τον Γιάννη Μανιάτη (Δημόκριτος, Αθήνα), όπως και με το CEZA MANNHEIM.
- 7) Για την καλύτερη κατανόηση των αλλαγών στο τοπίο, τα δεδομένα θα εισαχθούν σε μια πλατφόρμα GIS, καθώς και σε μια βάση δεδομένων που θα περιέχει τρισδιάστατες εικόνες. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να αξιολογηθεί ο ρόλος της μνήμης των τόπων και της συμβολικής αξίας των ευρημάτων, όπως εκείνων του ανακτόρου, στη δημιουργία μιας πλασματικής συνέχειας με το παρελθόν.

5. ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Θα παρουσιάσουμε εδώ τα αποτελέσματα της πιο πρόσφατης έρευνας, η οποία διεξήχθη τόσο σε προηγούμενα έργα όσο και στο τρέχον. Είναι διατυπωμένα σε μια χρονολογική σειρά

από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως τη Ρωμαϊκή περίοδο και περιλαμβάνουν επίσης τη νεκρόπολη των Καλυβίων, μελετημένη από τους Kanta και Privitera, όπως και τον χώρο Καννιά, που αποτελεί αντικείμενο ενός ξεχωριστού προγράμματος, υπό τη διεύθυνση του Nicola Cucuzza, τον οποίο ευχαριστούμε για τη συμμετοχή του σε αυτό το εργαστήριο.

Οι προφορικές παρουσιάσεις και οι αφίσες θα πρέπει να θεωρηθούν κάπως συμπληρωματικές. Στη μακρά ιστορία της Φαιστού, η πρώτη σημαντική στιγμή της κρίσης ήταν η δραματική μεταμόρφωση μετά το «γεγονός της ξηρασίας» του 2200 π.Χ., το οποίο οδήγησε στη γέννηση της Φαιστού ως «μεγάλον περιφερειακόν κέντρο» (Todaro). Μια ειδικότερη μελέτη σχετίζεται με την κατανάλωση κρέατος (Platanìa – Messina).

Στην επόμενη φάση παρατηρούμε μια φαινομενική αντίφαση: μια συνέχεια στον πολιτισμό αλλά και μια αλλαγή στην εδαφική οργάνωση λόγω της γέννησης του παλατιού (Caloi). Μετά από έναν πρώτο σεισμό (Antonello), το τελευταίο σεισμικό επεισόδιο της MMIB σηματοδοτεί μια ρήξη που ακολουθείται από μια δυναμική φάση. Στη MMIIA βλέπουμε μια προσπάθεια ανασύστασης της εδαφικής δομής στη Φαιστό, όπως στον Κομμό, αλλά στη MMIB η καταστροφή της σηματοδοτεί μια στιγμή κρίσης (Girella), την οποία ακολουθεί μια διαφορετική εδαφική οργάνωση και η μεταμόρφωση της αστικής φυσιογνωμίας της Φαιστού (Militello – Palio). Τα βαθιά σπασίματα είναι εμφανή και στο οδικό σύστημα (Carinci). Η Αγία Τριάδα (Baldacci, Puglisi, Figuera) και η Καννιά (Cucuzza) ακολουθούν εν μέρει διαφορετικές τροχιές, αλλά πάντα για να πλαισιωθούν στην ευρύτερη εδαφική δυναμική, στην οποία παίζουν επίσης ο Κομμός και η Κνωσός.

Η σημαντική ρήξη στο τέλος της YMIB εγκαινιάζει μια νέα περίοδο, στην οποία οι καινοτομίες συνοδεύονται από φαινόμενα συνέχειας (Puglisi, Cucuzza), όπως φαίνεται στην Αγία Τριάδα και στη Καννιά. Ενώ στην YMIIA μερικά σπίτια ανοικοδομούνται στους νότιους πρόποδες του λόφου στη Χάλαρα. Αυτός ο μικρός οικισμός βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο των Καλυβίων που ξεχωρίζει για τον κνωσσιακό χαρακτήρα των τάφων και πολλών αντικειμένων (Kanta – Privitera). Μάλλον η Κνωσός επανίδρυσε τον οικισμό. Στην YMIB όμως δεν έχουν εντοπιστεί δεδομένα της κατοίκησης.

Η μεταβατική στιγμή μεταξύ του τέλους της Εποχής του Χαλκού και της αρχής της Εποχής του Σιδήρου είναι μια από τις σημαντικότερες στη συζήτηση για τη συνέχεια και τη ρήξη σχετικά με την τοποθεσία της Φαιστού. Μετά από μια στιγμή ανθοφορίας στην YMIB/Γ, στη διάρκεια της οποίας η Φαιστός ήταν σημαντικός κόμβος στις σχέσεις εξ αποστάσεως, το κέντρο παρακμάζει (Borgna). Ωστόσο οι ανασκαφές 2022-2023 δείχνουν μια αδιάλειπτη, αν και παροδική, στρωματογραφική ακολουθία από την YMIIΓ έως τον 8ο αιώνα π.Χ. στη βορειοανατολική και βορειοδυτική περιοχή, παρουσιάζοντας ουσιαστική συνέχεια. Όψεις συνέχειας και θραύσης στη βιοτεχνική και αρχιτεκτονική παράδοση, ωστόσο, δείχνουν ένα μοτίβο που εξακολουθεί να είναι δύσκολο να κατανοηθεί (Buscemi – Figuera et al., Toscana).

Τα τελευταία άρθρα (Longo – Scafuro – Rossi, Manciero) επικεντρώνονται στη μεταγενέστερη ιστορία της τοποθεσίας, από την Ελληνιστική έως τη Βυζαντινή εποχή και στις σημαντικές μεταμορφώσεις που συνέβησαν.

Σε μια μακροπρόθεσμη οπτική, μερικές από τις κύριες αλλαγές οφείλονται σε περιβαλλοντικές αλλαγές, άλλες σε πολιτικές αλλαγές, άλλες σε βαθύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Σημειωτέο, καμία δεν οδήγησε σε πλήρη ρήξη με την προηγούμενη περίοδο. Μελλοντικές μελέτες θα επιδιώξουν να εμβαθύνουν στα διαφορετικά επίπεδα αλλαγής. Πιστεύω βέβαια ότι συνολικά αυτό το εργαστήριο μπορεί να δώσει μια σαφή εικόνα των φαινομένων της συνέχειας, της ασυνέχειας και της διάσπασης στη Φαιστό, που αποτελούν το θέμα αυτού του συνεδρίου.

Pietro Militello

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arun Anantheswaran Iyer (2011), "Knowledge and Thought in Heidegger and Foucault: Towards an Epistemology of Ruptures", *Dissertations* (2011), Marquette University's Department of Philosophy.
- Maria Bredaki, Fausto Longo, Mario Benzi (2009), "Progetto Festòs. Ricognizioni archeologiche di superficie: le campagne 2007-2009", *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene* 87, N.S. 3.9.2 (2009), 935-978.
- Maria Bredaki and Fausto Longo, Mario Benzi (2012), "Phaistos Project. Preliminary results of the 2009-2010 Survey campaigns", Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, Ί. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 274-287.
- Maria Bredaki, Fausto Longo (2015), "Phaistos Project. The results of the Recent Surveys (years 2011-2013)", Π. Καραναστάση, Α. Τζιγκουνάκη, Χ. Τσιγώνη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3: Πρακτικά της 3ης Συνάντησης*, τ. Α', Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 453-464.
- Maria Bredaki, Fausto Longo (2018), "Phaistos Project (Survey Campaigns 2007-2011): Five Years of Studies and Surface Investigations", Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2.1, Ρέθυμνο, 23-43.
- Filippo Carinci and Pietro Militello, "Il progetto 'Festòs. Il palazzo e i suoi dintorni'", *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene*, 93, 2015 (2017), 207-208.
- Martin Holbraad and Morten A. Pedersen (2017), *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Martin Holbraad, Bruce Kapferer, Julia F. Sauma (2019), *Ruptures: Anthropologies of Discontinuity in Times of Turmoil*, UCL Press.
- Martin Holbraad, Bruce Kapferer, Julia F. Sauma (2019), "Introduction: Critical Ruptures", *Ruptures: Anthropologies of Discontinuity in Times of Turmoil*, 1-26.
- Vincenzo La Rosa (επιμ.) (2001), *I cento anni dello scavo di Festos, Atti del Convegno Linceo*, Roma 2001.
- Vincenzo La Rosa (υπό έκδοση), "L'esperienza di scavo a Festòs: i protagonisti, le scelte", F. Longo – A. Greco (επιμ.), *Progetto Festòs 1: le fonti documentarie, la storia degli studi e la documentazione letteraria, epigrafica, numismatica, cartografica e aerotopografica*, c.d.s.
- Vance L. Watrous, Despoina Hadzi-Vallianou, Herriet Blitzer (επιμ.) (2004), *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete* (Monumenta Archeologica 3), Los Angeles.
- Frédéric Volpi and Johannes Gerschewski (2020), "Crises and critical junctures in authoritarian regimes: addressing uprisings' temporalities and discontinuities", *Third World Quarterly*, 41:6 (2020), 1030-1045.
- Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) (2015), *Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών / Continuities, discontinuities, ruptures in the Greek World* (Thessaloniki 2014), Θεσσαλονίκη.

APPENDIX

Workshop Programme:

Upheavals, ruptures, discontinuities, risings in the Ieropotamos Valley from the Prepalatial to the Roman period: research by the Italian missions at Phaistos

Introduction

- 1) **Militello Pietro**, Ανατάραξεις, ρήξεις, συνέχεια και ασυνέχεια, εξεγέρσεις στην κοιλάδα του Ιεροποτάμου από την Προανακτορική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο: έρευνα των ιταλικών αποστολών στη Φαιστό.

Prepalatial

- 2) **Todaro Simona**, "Melior de cinere surgo": Phaistos and the Ieropotamos Valley between 2200 and 2050 B.C. (EM IIB-EM III).
- 3) **Platania Erica, Messina Thea**, Bone marrow exploitation in Crete: continuity or fracture? The evidence from Building 101, Room 1 in the North-Eastern Complex of Phaistos.

Protopalatial

- 4) **Caloi Ilaria**, The MM IB foundation of the First Palace at Phaistos: between continuity and discontinuity.
- 5) **Antonello Sofia**, The 'Shrines phase' at Phaistos: a summary of the architectural structures.
- 6) **Baldacci Giorgia**, Residential patterns at Agia Triada: changes between the Prepalatial and Protopalatial period.
- 7) **Carinci Filippo Maria**, Continuity and discontinuity in the Phaestian road system during the Bronze Age.

Neopalatial

- 8) **Girella Luca**, Between ruptures and continuity: the MM IIIA and IIIB evidence at Phaistos.
- 9) **Palio Orazio, Militello Pietro**, The LM I period at Phaistos: an age of transition.
- 10) **Puglisi Dario**, Late Minoan IB rupture(s) in context: a view from Agia Triada.
- 11) **Figuera Marianna**, Metallurgical activity in Agia Triada: the ambiguous evidence.

Late and Post-Palatial

- 12) **Cucuzza Nicola**, Discontinuities at Agia Triada and Kannia in LM IIIA-B.
- 13) **Privitera Santo, Kanta Athanasia**, Looking for the first Knossians in the Messara: a re-appraisal of the Final Palatial Cemetery at Kalyvia near Phaistos.
- 14) **Borgna Elisabetta**, Phaistos at the LBA-EIA transition: collapse and break or the beginning of a new era?

Dark Age

- 15) **Buscemi Francesca, Figuera Marianna, Gallo Giovanni, Lo Duca Angelica, Marchetti Andrea**, Machine learning and architecture: change and continuity in architectural tradition between the 13th and 8th centuries BC: the W.A.L.(L) Project.

- 16) **Toscano Flavia Maria Chiara**, Discontinuities and changes in textile production between the LM IIIC and the archaic period at Phaistos.

Classical and Byzantine

- 17) **Longo Fausto, Scafuro Michele, Rossi Amedeo**, Discontinuities in the Ieropotamos Valley from the Proto-geometric to the Roman period: research by the Phaistos Project.
- 18) **Manciero Colette**, Phaistos at the end of antiquity. Settlement and socioeconomic considerations on the pottery data: preliminary results.